

British Embassy
Kyiv

Desyatynna 9
252025 Kyiv, Ukraine
Telephone: (380) (44) 462 0011/0012/0014
Facsimile: (380) (44) 462 0013
UK Postal Address: Foreign &
Commonwealth Office (Kyiv),
King Charles Street, London SW1A 2AH

24 листопада 1997 року

Пану С. Борщевському
Управління культурних зв'язків
Міністерства закордонних справ України
Київ

Щановний пане Борщевський

Я хочу офіційно запросити Вас в якості члена офіційної делегації України взяти участь в Лондонській конференції з питань золота, награваного нацистами, яка відбудеться в Ланкастер Хауз в період 2-4 листопада 1997 року.

Будь ласка, пред'явіть цей лист разом з анкетю моїм колегам у візовому відділі за адресою: вул. Січневого повстання 6.

Якщо у Вас є будь-які запитання, будь ласка зв'яжіться з моєю колегою пані Джудіт Гардінер в Посольстві за номером телефона, вказаним вище.

З повагою,

С.Дж. Батт,
Тимчасовий повірений в справах

Сергій Борщевський,
Надзвичайний і Повноважний Посланник,
експерт Центру дослідження ролі

ПЕРЕГОВОРИ 1997–1999 РОКІВ ПРО КОМПЕНСАЦІЇ ЖЕРТВАМ НАЦИЗМУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті досліджено перебіг і результати міжнародних переговорів про компенсації жертвам нацизму, що відбувалися в 1997–1999 роках. Проаналізовано політичні, правові та моральні аспекти процесу відшкодування, а також ставлення світової спільноти до постраждалих категорій населення.

У контексті повномасштабної російсько-української війни та в умовах відповідної актуалізації проблеми репарацій, відповідальності агресора й захисту прав жертв воєнних злочинів у статті переосмислено попередній досвід компенсацій як інструмент відновлення історичної справедливості.

Ключові слова: злочин, трибунал, «нацистське золото», «жертви нацизму», репарації, полон, концтабір, жертви рашизму, злочини рашизму.

Усе почалось із запрошення МЗС Великої Британії до МЗС України для участі представників нашої держави в Міжнародній конференції з питань «нацистського золота», що мала відбутися в Лондоні 2–4 грудня 1997 року. Вибір керівництва зупинився на мені, який після повернення з довгострокового відрядження до Куби обіймав скромну посаду першого секретаря управління культурних зв'язків. Тож разом із головою правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» Ігорем Лушніковим, головою Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму Володимиром Литвиновим і головою Української спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму Маркіяном Демидовим мені випало представляти міністерство у складі делегації

України на Лондонській конференції, а згодом у всіх раундах консультацій і переговорів із питань компенсацій жертвам нацизму, що відбувалися в Бонні та Вашингтоні з 1998 року до мого наступного довгострокового відрядження в березні 2000 року. Важливою в подальших переговорах і підготовці до них була роль голови Української іноземної юридичної колегії Данила Курдельчука.

Втім, усе почалося раніше, в січні 1996 року, коли черговий швейцарського банку Крістоф Мейлі звернув увагу на мішки з паперами, що мали бути спалені, і, гортаючи знічев'я бухгалтерські книги, завважив рубрику «Примусовий продаж нерухомості з публічного торгу єврейської власності».

Розголос про знахідку дав підстави для висновку, що нацисти співпрацювали зі швейцарськими банками, які примножували свої капітали за рахунок жертв Голокосту. А далі події розвивалися швидко. До новини про знахідку додалися інші публікації в ЗМІ, зокрема, про те, що з 1939 року нацистська Німеччина систематично вивозила до Національного банку Швейцарії в Берні та Банку міжнародних розрахунків у Базелі награбоване в окупованих країнах золото. За тодішніми оцінками медіа, без наданої швейцарськими банками можливості оплачувати експорт стратегічної сировини

з нейтральних країн нацистська Німеччина капітулювала б принаймні на рік раніше, що зменшило б кількість жертв Другої світової війни на мільйони. **Це важливий висновок із погляду майбутнього міжнародного трибуналу над рашистською росією та, хочеться вірити, її сьогоднішніми «нейтральними» спільниками.**

Ця пропагандистська кампанія загрожувала іміджу Швейцарії, передусім репутації її банків, а отже, економічним і фінансовим інтересам країни. Репутацію треба було рятувати, тож 13 грудня 1996 року швейцарський парламент одностайно ухвалив постанову «Про історичне та юридичне розслідування долі вкладів, що опинились у Швейцарії внаслідок націонал-соціалістичного правління». Цим документом було утворено спеціальну робочу групу з означених питань, а 19 грудня урядовим рішенням — комісію незалежних експертів, до якої, крім представників Швейцарії, увійшли авторитетні фахівці з Польщі, США та Ізраїлю.

Далі — більше. 5 лютого 1997 року три найсолідніші швейцарські банки ухвалили рішення про створення гуманітарного фонду для допомоги жертвам Голокосту, виділивши на цю ініціативу 100 мільйонів швейцарських франків. Невдовзі до фонду приєдналися Національний банк та низка інших фінансових і промислових установ країни.

Через місяць Президент Швейцарської Конфедерації Арнольд Коллер виступив на спільному засіданні обох палат Парламенту з переоцінкою політики швейцарського керівництва в роки Другої світової війни й заявив про намір Уряду створити 1998 року швейцарський фонд солідарності для допомоги потерпілим від катастроф і стихійних лих, жертвам збройних конфліктів, геноциду, тортур, інших порушень прав людини.

Про значення, якого надавали цій заяві, красномовно свідчить той факт, що виступ глави держави на спільному засіданні обох парламентських палат зазвичай відбувається за виняткових обставин. Зокрема, зазначеному виступу А. Коллера передували такі звернення президентів Швейцарії: 1986 р. — через Чорнобильську катастрофу, 1991 р. — з нагоди 700-річчя утворення Швейцарської Конфедерації, 1995 р. — на відзначення 50-річчя закінчення Другої світової війни.

7 травня 1997 року було опубліковано об'ємне (понад 200 сторінок із додатком на більш як 200 документів) дослідження «Зусилля американців і союзників із віднаходження та повернення

золота та інших цінностей, які Німеччина украла чи приховала під час Другої світової війни. Попереднє дослідження» — так звана доповідь Стюарта Айзенштата. Цьому передувала копітка робота групи фахівців з 11 державних установ США, які за 7 місяців опрацювали 15 мільйонів сторінок архівних документів, серед них 800 тисяч спеціально розсекречених.

На цьому тлі 24–25 червня 1997 року в Женеві проходила Міжнародна конференція «Власність і реституція: моральна відповідальність перед історією», у якій взяли участь 28 експертів із 17 країн (представники України тоді ще в цьому процесі участі не брали). На конференції, зокрема, відбулася дискусія про **відповідальність політичного керівництва нейтральних країн перед жертвами нацизму, що також повинно бути враховано у підготовці трибуналу щодо злочинів рашизму.**

Важливо, що під час численних виступів світових ЗМІ на тему «нацистського золота» широке коло порушуваних питань поповнив аспект, який безпосередньо стосувався України. Йдеться про оприлюднені дані про експлуатацію рабської праці радянських військовополонених і примусово вивезених до Німеччини громадян, зокрема й з України.

У такий насичений подіями період і відбувалася Лондонська конференція з питань «нацистського золота», в роботі якої взяли участь делегації вже 41 країни. Надалі, ведучи це питання в МЗС, я часто мусив давати різні роз'яснення офіційним структурам і громадянам, тож окреслюю головне.

Ще 1946 року відповідно до рішень урядів Великої Британії, США та Франції було створено Тристоронню комісію з повернення монетарного золота. Вона опікувалася питаннями відшкодування золотих запасів країн, які нацистська Німеччина окупувала під час Другої світової війни. Потенційний четвертий учасник, Радянський Союз, відмовився брати участь у роботі комісії, адже волів отримувати не компенсації для своїх громадян, а репарації — вивезені з Німеччини фабрики, заводи, електростанції, обладнання — для своєї промисловості.

22 серпня 1953 року в Москві було підписано двосторонній Протокол про припинення стягнення німецьких репарацій та про інші заходи з полегшення фінансово-економічних зобов'язань Німецької Демократичної Республіки, пов'язаних із наслідками війни [1]. Ось деякі положення цього документа:

«Радянський Уряд, за погодженням з Урядом Польської Народної Республіки (щодо належної їй частки репарацій), повністю припиняє з 1 січня 1954 року стягнення репарацій із Німецької Демократичної Республіки як у формі товарних поставок, так і в будь-якій іншій формі [...]» (стаття 1);

«[...] Радянський Уряд звільняє Німецьку Демократичну Республіку від заборгованості сумою 430 млн марок, що утворилась у зв'язку з уступанням 1952 року з боку Радянського Уряду Урядові НДР 66 радянських промислових підприємств у Німеччині» (стаття 2).

Керівництво СРСР дбало про те, щоб економічно НДР мала більш-менш пристойний вигляд у порівнянні з ФРН, адже це порівняння було вочевидь не на користь соціалістичного уламка Німеччини. Де тут було турбуватися про економічні інтереси власних громадян — жертв нацизму? Про своїх громадян Радянський Союз ніколи не дбав, та й люди таких питань не порушували, адже ті, хто під час війни опинився в полоні чи концтаборі, мали ще проходити фільтрацію на Батьківщині. Природно, жодної статистики жертв нацизму в СРСР не вели.

Тим часом у країнах вільного світу — на те він і вільний — усе було інакше. Про компенсації тут заговорили ще наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років. Різні держави ухвалювали закони та інші нормативно-правові акти, що юридично визначали поняття «жертви нацизму» і категоризували цих людей відповідно до скоєних проти них злочинів. Ці країни були у сфері відповідальності ФРН, яка на двосторонньому рівні укладала з ними угоди. 1953 року Бундестаг ухвалив Федеральний закон про компенсації, а до 1964 року ФРН уклала 12 двосторонніх угод з іншими країнами про одноразові компенсаційні виплати їхнім громадянам.

Питання репарацій жертвам нацизму — громадянам тоді ще СРСР виникло 1990 року під час радянсько-німецьких переговорів про об'єднання Німеччини. Після розпаду СРСР перемовини з ФРН вели вже представники України, Білорусі та Росії. Зрештою, було прийнято пропозицію німецької сторони про виділення громадянам колишнього СРСР — жертвам нацизму одноразових компенсацій на загальну суму 1 млрд німецьких марок. Відповідну чотиристоронню угоду між ФРН, Україною, Білоруссю та Росією було підписано 30 березня 1993 року в Бонні. У серпні того ж року представники трьох країн підписали протокол про розподіл

цих коштів, за яким громадяни України та росії мали одержати загалом по 400 млн німецьких марок, а громадяни Білорусі — 200 млн. Однак згодом, оскільки реальної статистики жертв нацизму тоді ще не було, громадяни України отримували приблизно по 605 німецьких марок, тобто вдвічі менше, ніж громадяни Білорусі та росії...

Звідси й диспропорція в розмірі компенсаційних виплат громадянам колишнього СРСР (1 млрд німецьких марок) проти загальної суми в майже 120 млрд німецьких марок громадянам інших держав.

Лондонська конференція 1997 року відкривала вікно можливостей для нових переговорів із метою забезпечення інтересів наших громадян. В оцінюванні її ролі та значення важливим є розуміння політичних змін, що відбулись у світі за понад пів століття після закінчення Другої світової війни. За столом переговорів сиділи не переможці та переможені, а представники вільних, переважно європейських, держав, серед яких і делегація незалежної України. Чи не вперше за повоєнну історію відверто, через вільний обмін думками, з використанням архівних джерел відбувалася така представницька дискусія з болючих питань, що залишила Друга світова війна. Головними з-поміж них були походження та переміщення «нацистського золота», реституція та компенсації жертвам нацизму.

Важливим аспектом Лондонської конференції стало те, що її учасники усвідомили: «нацистське золото» неможливо розділити на монетарне (пограбовані нацистами золоті запаси окупованих країн) і немонетарне (вилучене у фізичних осіб — жертв нацизму). Не менш вагомим слід визнати також **тлумачення поняття «нацистське золото» не лише як дорогоцінного металу, а й як пограбованих нацистами природних ресурсів, рабської праці в'язнів нацистських таборів тощо. Пишу про це, знов-таки, з огляду на нагальну потребу сьогоденнім владним структурам України готувати правову базу для майбутнього міжнародного трибуналу над рашизмом.**

Ще одним важливим рішенням, а надто для делегації України та інших постсоціалістичних держав, можна було вважати запровадження терміна «подвійні жертви», який пролунав, зокрема, у підсумкових виступах голови конференції Лорд-канцлера Великої Британії Джеймса Маккея та керівника делегації США

С. Айзенштата. «Подвійними жертвами» назвали жертв нацизму, які після Другої світової війни зазнали репресій та поневірянь і стали страдниками тоталітарних режимів у своїх державах.

Українська делегація в Бонні біля монумента Конраду Аденауеру. Зліва направо: Ігор Лушніков, голова правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення»; Сергій Борщевський, співробітник МЗС України; Олександр Сторожук, представник Укрінюрколегії; Володимир Литвинов, голова Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму; Маркіян Демидов, голова Української спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму

Важливою для мене — не лише під час Лондонської конференції, а й на подальших етапах переговорів і консультацій — стала можливість поспілкуватися з досвідченими іноземними дипломатами. Зокрема, з незмінним керівником делегації США, колишнім Послом США при ЄС, а згодом заступником Міністра фінансів США С. Айзенштатом. Окремо зазначу зустріч у Варшаві з директором правничо-консульського департаменту МЗС Польщі Єжи Кранцом. Адже Польща раніше за Україну вирвалася з лабетів москви і, відповідно, раніше опинилася в зоні відповідальності ФРН і значно випередила нас у переговорному процесі. До того ж пан Кранц чудово орієнтувався в тонкощах підходів німецької дипломатії до питань компенсаційних виплат.

Українська делегація в Держдепартаменті США. Зліва направо: Сергій Борщевський, співробітник МЗС України; Наталія Зарудна, радниця, в.о. радника-посланника Посольства України в США; Петро Рабинович, американський адвокат, консультант делегації; Володимир Литвинов, голова Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму; Мирослав Смородський, американський адвокат, консультант делегації

Корисним було й спілкування з главою російської делегації — досвідченим дипломатом, послом, колишнім керівником Берлінського відділення Посольства рф у ФРН Валентином Коптельцевим. Водночас неозброєним оком можна було помітити його бажання відігравати роль «старшого брата» щодо делегацій України та Білорусі, постійне прагнення, щоб наші делегації виступали з узгоджених позицій. Утім, як я виявив згодом, позиція російської сторони не була чесною щодо партнерів.

І тут добрим словом хочеться згадати тодішнього Посла ФРН в Україні Ебергарда Гайкена. Він вочевидь відчував особисту відповідальність перед українськими в'язнями нацизму. Я переконувався в цьому не раз. І коли разом із паном Гайкеном як представник МЗС відкривав привезену з його ініціативи виставку архівних фотографій окупованого в 1941–1943 роках Києва. І коли під час одного з раундів консультацій, що відбувався в Бонні, двері зали раптом прочинилися і на порозі постав Е. Гайкен. Тоді я підвівся й підійшов до нього, а посол пояснив, що приїхав у відпустку, а тут така важлива подія.

Коли переговорний процес вийшов на фінішну пряму й основні умови та параметри майбутніх компенсаційних виплат були узгоджені, я дізнався, що російська сторона, яка так закликала до узгодження позицій, має намір провести з німцями двосторонні, а по суті сепаратні переговори. І дата тих переговорів уже була призначена.

Слід зауважити, що на всіх етапах визначення категорій жертв нацизму російська делегація наполягала на внесенні такої категорії, як військовополонені, але зрештою цю пропозицію відхилили. Тож можна було припустити, що під час двосторонньої зустрічі росіяни передадуть німцям завищені цифри своїх громадян. Однак загальна сума компенсацій була вже визначена, і якби росія отримала більше коштів, то громадяни інших країн одержали б менше. Я ж мав копію документа російського фонду «Взаєморозуміння і примирення» зі справжніми цифрами. Треба було діяти.

На щастя, одержав запрошення на відкриття виставки в київській галереї «Лавра», у якому мали взяти участь тодішній перший віцепрем'єр-міністр України Анатолій Кінах і Посол Гайкен. У слухний момент я сказав послу, що маю важливу новину й прошу прийняти мене у ближчий робочий день, у понеділок,

між 13:00 та 14:00. Спеціально обрав час обідньої перерви, щоб не повідомляти керівництву. Про всяк випадок. Про тодішнього заступника міністра — куратора нашого департаменту — ширилися різні чутки.

Під час зустрічі секретарка Посла Е. Гайкена принесла нам каву і на його прохання скопіювала документ, який я привіз. А через кілька тижнів посол принагідно розповів, що, коли росіяни передали сфальшовані дані, німецька делегація продемонструвала їм справжні.

Пишу про ті вже далекі події тому, що деяких нюансів ніхто, крім мене, не знає. Та головне інше: **українська влада вже сьогодні має подбати про те, щоб в Україні було ухвалено закон про жертви рашизму і закон про злочини рашизму. Вже сьогодні, якщо не вчора, Міністерство юстиції, Міністерство закордонних справ, Офіс Генерального прокурора та інші причетні відомства із залученням провідних вітчизняних і авторитетних іноземних фахівців, експертів Міжнародного кримінального суду повинні розробляти відповідні нормативно-правові документи.**

1. Протокол о прекращении взимания германских репараций и о других мерах по облегчению финансово-экономических обязательств Германской Демократической Республики, связанных с последствиями войны // Советская Эстония: орган ЦК Компартии Эстонии, Верховного Совета и Совета Министров Эстонской ССР. № 199 (3057). С. 1.

Serhii Borshchevskyi,
Envoy Extraordinary and Plenipotentiary,
expert of the Centre for russian Studies

NEGOTIATIONS ON COMPENSATION FOR VICTIMS OF NAZISM, 1997–99, IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. In this article, the author recounts his participation in international negotiations on compensation for victims of Nazism. The narrative centres on the 1997 London Conference on Nazi Gold, which included a Ukrainian delegation. Through the lens of the conference's preparation, its historical context, the exposure of Swiss banks' role in concealing Nazi assets, and the creation of humanitarian funds in Switzerland, the article reveals the complex process through which the international community gradually acknowledged its moral responsibility toward the victims of the Second World War.

The author shows how the combined efforts of diplomats, historians, and civil society actors led to a rethinking of the term 'Nazi gold', expanding its meaning beyond the looting of national reserves to include forced labour and other crimes. The author pays particular attention to Ukraine's involvement, highlighting the constraints that stemmed from its Soviet past, the absence of official statistics on Nazi victims, and the USSR's political indifference to the fate of its own citizens who had survived occupation, captivity, or concentration camps.

The concept of 'double victims' — those who suffered under Nazism and later fell victim to Soviet totalitarianism — receives special focus. Additionally, the text outlines diplomatic subtleties of the negotiation process, the challenges posed by interactions with russian representatives, and the support Ukraine received from foreign partners, especially Germany.

The article offers both historical insight and contemporary political relevance. The author draws parallels with russia's current war, underscoring the importance of legal groundwork for a future international tribunal on the crimes of ruscism.

Keywords: crime, tribunal, 'Nazi gold', 'victims of Nazism', reparations, captivity, concentration camp, filtration, compensation, 'double victims', 'elder brother', victims of ruscism, crimes of ruscism.